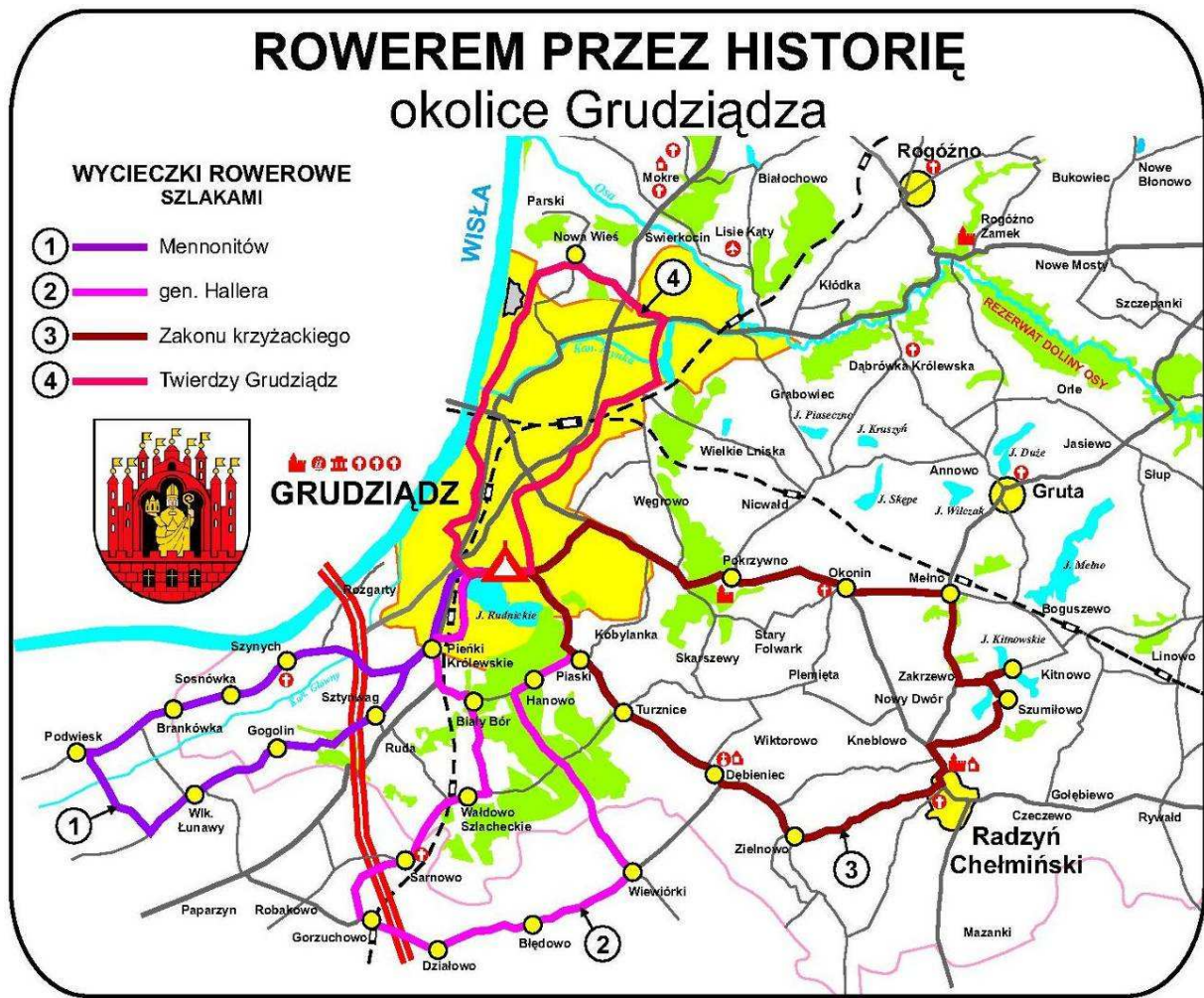

ZAPRASZAM DO ZWIEDZANIA MOJEJ MAŁEJ OJCZYZNY

<http://maps.google.com/maps/ms?ie=UTF&msa=0&msid=205542823858990461554.0004d6686c5b61758d221>

GRUDZIĄDZ

Konrad Mazowiecki w 1207 r. objął we władanie ziemię chełmińską, następnie nadał gród biskupowi Chrystianowi w 1218 r. Po sprowadzeniu przez Konrada na te tereny zakonu krzyżackiego, Grudziądz przeszedł w ich ręce w 1231 r. Sześćdziesiąt lat później miasto zostało lokowane na prawie chełmińskim.

Różnie je nazywano przez wieki: Grudenc, Grudencz, Grawdencz, Graudentum, Grudentz, Grudenz czy Graudenz. Nazwa może pochodzić od grodu lub od grud ziemi, bądź też z języka plemienia Prusów.

Po bitwie pod Grunwaldem w 1410 r. miasto na krótko zajęły wojska króla Władysława Jagiełły. Panowanie krzyżackie skończyło się 8 lutego 1454 r. zdobyciem miasta przez oddziały Związku Pruskiego. II pokój toruński w 1466 r. przyznał Grudziądz wraz z całą Prusami Królewskimi Polsce. W 1622 r. przybyli tu jezuita, dwa lata później także zakon benedyktynek.

XVII i XVIII wiek to czasy nieustających wojen, kilku okupacji miasta przez Szwedów i Rosjan, a w końcu włączenia do Prus w 1772 r. w dobie upadku Rzeczypospolitej. W czasie „potopu” zamek grudziądzki był główną kwaterą Karola Gustawa, a w 1711 mieszkał w nim Piotr I wraz z żoną.

W 1776 r. rozpoczęta została budowa cytadeli, która rozstawiona została późniejszą skuteczną obroną Courbiere'a przed wojskami napoleońskimi. Pod koniec XVIII w. na krótki czas przeniósł się do Grudziądza pruski król wraz z dworem.

Grudziądz wrócił w polskie władanie w 1920 r. 15 sierpnia powołana tu do życia została Centralna Szkoła Jazdy, fundament późniejszego najlepszego w kraju Centrum Wyszukolenia Kawalerii. W 1925 r. miasto zorganizowało Pomorską Wystawę Rolnictwa i Przemysłu.

4 września 1939 r. rozpoczęła się okupacja niemiecka i masowe zbrodnie hitlerowców m.in. na Księżych Górach, którym kres dała ofensywa Armii Czerwonej 6 marca 1945 r.

TRASA 1 - MENNONITÓW (ok. 31 km)

Mennonici - chrześcijańskie wyznanie protestanckie o charakterze ewangelikalnym

W okresie Reformacji doszło w Niderlandach (*teren dzisiejszej Holandii*) do rozłamu w kościele katolickim. Jednym z odłamów anabaptystów była wspólnota, której ojcem duchownym został były proboszcz kościoła katolickiego Menno Simmonis (1498-1559).

Wskutek masowych prześladowań mennonici musieli emigrować ze swojej ojczyzny, napotykając przyjazny klimat i tolerancję religijną w Polsce. W XVII w. na Żuławach Wiślanych żyło około 12 000 osadników (*pospolicie nazywanych olendrami lub olędrami*).

Pierwsi przybysze przybyli i osiedlili się na Żuławach w połowie XVI w. i przesuwali się w górę Wisły. W pasie osadnictwa niderlandzkiego nad Wisłą zostały założone m.in. miejscowości: Klamry, Małe i Wielkie Łunawy, Sosnówka, Sztynwag.

To przybysze z Holandii regulowali Wisłę i jej dopływy, budując pierwsze wały przeciwpowodziowe, kanały odwadniające, śluzy i jazy, mosty i groble oraz wiatraki.

TRASA 2 - GENERAŁA HALLERA (ok. 36 km)

Józef Haller von Hallenburg - generał broni Wojska Polskiego, legionista, harcmistrz

W roku 1922 wraz z żoną Aleksandrą i synem Erykiem osiedlił się w majątku Gorzuchowo gdzie mieszkał do wybuchu II wojny światowej. Zawsze cieszył się opinią patrioty i dobrego sąsiada. Często przebywali tu członkowie Związku Hallerczyków. Organizował dożynki, patriotyczne spotkania.

Polityk prawicowy. Studiował w Wojskowej Akademii Technicznej w Wiedniu. Służył w armii austriackiej. Dowódca II Brygady Legionów podczas I wojny światowej. Po wojnie utworzył we Francji tzw. Błękitną Armię, na czele której objął w imieniu Polski Pomorze Gdańskie w 1920 r. Dowodził armią ochotniczą w czasie wojny polsko-bolszewickiej.

TRASA 3 - ZAKONU KRZYŻACKIEGO (ok. 46 km)

Krzyżacy - Zakon rycerski powstały w czasie krucjat do Ziemi Świętej

Zakon Szpitala Najświętszej Panny Marii Domu Niemieckiego w Jerozolimie

Zakon rycerski powstały w czasie krucjat do Ziemi Świętej; założony w Palestynie (1190), przekształcony w zakon rycerski (1198). Jego zadaniem miała być opieka nad pielgrzymami i chorymi oraz walka z tzw. Niewiernymi.

Podstawą potęgi politycznej zakonu była znakomita organizacja ekonomiczna (*rozwój handlu i rzemiosła, kolonizacja*), która doprowadziła w połowie XIV w. do uzyskania przez Krzyżaków czołowej pozycji w basenie Morza Bałtyckiego.

Zagrożenie przez Krzyżaków Litwy stało się jedną z przyczyn unii polsko-litewskiej w Krewie w 1385. W 1409 Krzyżacy rozpoczęli tzw. wielką wojnę, ponosząc klęskę pod Grunwaldem 1410, nastąpiło załamanie potęgi politycznej i gospodarczej zakonu.

Wielki mistrz Albrecht Hohenzollern sekularyzował zakon i przyjąwszy luteranizm przekształcił go w księstwo świeckie, tzw. Prusy Książęce, z którego 1525 złożył hołd lenny królowi Zygmuntowi I Staremu.

TRASA 4 - TWIERDZY GRUDZIĄDZ (ok. 29 km)

Twierdza Grudziądz - jedna z największych twierdz w Polsce

Grudziądzka Twierdza to jeden z najbardziej imponujących obiektów XVIII-wiecznej sztuki militarnej w Europie. Wzniesiona przez Prusaków, jej zadaniem była osłona Grudziądza i strategicznego mostu na Wiśle w wypadku działań rosyjskich. Rozkaz budowy twierdzy wydał tuż po I rozbiórce Polski w 1772 r. król Prus Fryderyk II, przeczuwając wojnę z Rosją.

Grudziądzka cytadela swoją rolę militarną spełniła tylko raz - podczas wojen napoleońskich. Jej obroną kierował generał baron Wilhelm de Courbiere, Holender w służbie króla pruskiego. Jej blokada trwała do końca 1807 r. Twierdza w Grudziądzu była jedyną twierdzą pruską, która zdołała oprzeć się wojskom napoleońskim. Dowodzący jej obroną generał de Courbiere dzięki temu uzyskał stopień marszałka polnego.

Twierdzę rozbrojono w 1872 roku. Utrzymano ją jedynie jako siedzibę garnizonu i poligon doświadczalny. Cytadela często pełniła funkcję więzienia politycznego. Osadzeni w niej byli, m.in. żołnierze powstania listopadowego oraz jeńcy sowieccy z II wojny światowej.

TRASA 1

Mennonitów

W połowie XVI w. dolinę Wisły zasiedlili osadnicy holenderscy - mennonici. Przybysze zasiedlali tereny dotychczas nieprzydatne rolniczo, jakimi były: podmokłe połacie łąk, nieuregulowane okolice rzek, tereny bagienne i tereny okresowo podtapiane. Odpowiednia znajomość przez nich stosunków wodnych połączona z niezwykłą pilnością, starannością i pracowitością, pomogła im zjednać i uzyskać przychylną ówczesnych właścicieli terenów, głównie biskupów i starostów królewskich. Najlepszym tego przykładem były przywileje, którymi mennonici zostali obdarzeni, np.: zwolnienia od służby wojskowej, wolność osobista, zwolnienia od świadczeń w naturze i w obowiązku.

W okolicach Grudziądz osiedlili się w miejscowościach:

Wielki Wełcz - 1564 r. Mały Wełcz - 1573 r. Rozgarty - 1590 r. Sosnowka - 1595 r. Parski - 1618 r. Brankówka - 1628 r. Ze spisów ludności z lat 80-tych XIX w. wynika, iż mennonici zamieszkiwali również wsie Gać, Mały Rudnik, Skarszewy, Sztynwag, Szynych, Węgrowo, Zakurzewo.

Mennonici odznaczyli się wielką pracowitością. Wnieśli na nasze tereny wyższy poziom gospodarki rolnej, usprawnili system odwodnień terenów podmokłych, budowania kanałów przyczyniając się w ten sposób do lepszego zagospodarowania doliny Wisły. Do naszych czasów zachowały się materialne ślady osadnictwa mennonickiego w postaci: kościołów, kaplic, cmentarzy, budownictwa mieszkalnego oraz systemu kanałów odwadniających.

Trasa

km	miejsce	przebieg trasy
0,0	0,0 Camping Rudnik	Wyruszamy czarnym szlakiem (<i>ul. Spacerowa</i>) w kierunku zachodnim, po dojechaniu plaży 1,3 km jedziemy prosto do drogi 55, gdzie skręcamy w lewo i wjeżdżamy na ścieżkę rowerową. Tuż za granicą miasta na rozwidleniu skręcamy w prawo (kierunek Chełmno).
4,0	4,0 Pieńki Królewskie	Na rozwidleniu drogi skręcamy w prawo.
3,4	7,4 Szynych	Po lewej stronie kościół, po zwiedzeniu jedziemy w dalszym ciągu prosto.
3,9	11,3 Brankówka	Po prawej stronie cmentarz mennonicki.
2,7	14,0 Podwiesk	Tuż przed wsią skręcamy w lewo.
2,9	16,9 Małe Łunawy	We wsi skręcamy w prawo.
1,6	18,5 Wielkie Łunawy	Na początku wsi po lewej stronie cmentarz mennonicki, a po prawej ścieżka dydaktyczna. Nadal jedziemy prosto. Po minięciu kościoła ok. 500m na rozwidleniu dróg jedziemy prosto mijając z po prawej stronie krzyż i tablicę ku czci pomordowanych.
3,4	21,9 Gogolin	W najwyższym punkcie przy kapliczce przydrożnej punkt widokowy na dolinę Wisły i Grudziądz.
3,5	25,4 Sztynwag	Mijamy Gminny Ośrodek i jedziemy prosto, po 1,1 km skręcamy w prawo na Grudziądz.
2,2	27,6 Pieńki Królewskie	Na rozwidleniu drogi skręcamy w lewo - nie wjeżdżamy na drogę 55 tylko na ścieżkę po lewej stronie.
1,9	29,5 ul. Jeziorna	Skręcamy w prawo i pokonujemy trasę początkową w przeciwnym kierunku.
1,8	31,3 Camping Rudnik	Koniec trasy.

Miejscowości

Szynych

W 1364 r. wieś uzyskała przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim. W czasie długotrwałych wojen szwedzkich w latach 1560-1655 tereny poniosły największe szkody i spustoszenia, gdzie doszło do niespotykanego dotychczas wyludnienia. W czerwcu 1629 roku na terenie wsi Szynych miała miejsce wielka koncentracja wojsk polskich pod wodzą hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego przed wyruszeniem na spotkanie z armią szwedzką pod Trzcianem. Dopiero w 1667 r. za panowania Jana Sobieskiego nastąpiło uporządkowanie tych terenów.

W 1340 r. brat Jan, zakonnik krzyżacki, kanonik chełmiński, wystawił dokument uprawniający mieszczan chełmińskich do budowy w Szynychu kościoła. Barokowy Kościół Rzymskokatolicki obecnie pw. św. Mikołaja. Murowany w 1743r. na miejscu wcześniejszego drewnianego. Kolebkowe sklepienie kościoła w Szynychu pokryte jest wspianiałymi malowidłami barokowymi.

Przy wschodniej zewnętrznej ścianie kościoła znajduje się płyta z czarnego marmuru przypominająca okazały nagrobek. Obelisk upamiętnia jednak epizod z historii Prus i miejscowej społeczności. Większość stanowili tu mennonicy, którzy nie uznawali służby wojskowej. W 1806 r. za rządów króla Fryderyka Wilhelma III nad Wisłę zbliżały się wojska napoleońskie. Rząd Prus chciał menonitów powołać pod broń, ale ci wykupili się wpłacając na potrzeby wojenne 30 tys. talarów. Ten fakt upamiętnia wystawiony w 1911 r. obelisk. W czerwcu 2011 roku przy kościele w Szynychu została odsłonięta tablica upamiętniająca setną rocznicę ufundowania przez gminy mennonickie obelisku ku pamięci działań Abrahama Nickla.

Brankówka

Wieś znana od XVII wieku, kiedy osiedlili się tu mennonicy. Po lewej stronie mijamy drewnianą chatę mennonicką z 1816 roku, usytuowaną kalenicowo (*wzdłuż ulicy*). Chałupa o konstrukcji zrębowej, dwutraktowa na rzucie wydłużonego prostokąta. Naroża ujęte ozdobnymi deskami imitującymi pilastry. Okna w obramieniach listwowych ze szczycikami i okiennicami. Dach siodłowy, pierwotnie kryty strzechą, obecnie eternitem.

Cmentarz mennonicki założony 1690 r. Najstarszy datowany nagrobek jest z 1697 roku.

Wielkie Łunawy

Cmentarz Mennonicki w Wielkich Łunawach został założony w drugiej połowie XVIII wieku. Przez wiele lat stał zapomniany i zaniedbany. Jednak mieszkańcy wsi stwierdzili, że koloniści holenderscy, którzy uciekli z ojczyzny przed nietolerancją religijną i byli od szesnastego wieku sąsiadami ich przodków, są częścią tożsamości ich małej ojczyzny. Dlatego postanowili uporządkować i zadbać o ich cmentarz, który, jak się okazało, jest obok podmalborskiego jednym z najlepiej zachowanych cmentarzy mennonickich na ziemiach polskich. *Na historii trzeba się uczyć nie tylko dat, ale trzeba wyciągać wnioski, bo wszystko co się działo to jest doświadczenie życiowe* - mówi Zbyszek Kiljan, sołtys Wielkich Łunaw.

Dzięki zdobytym funduszom, między innymi w powiatowym konkursie „Dziedzictwo kulturowe naszego sołectwa” mieszkańcy Wielkich Łunaw odnowili cmentarz. Dziś to miejsce, które coraz częściej odwiedzają turyści.

We wsi drewniana chałupa mennonicka, obecnie niezamieszкана - o konstrukcji zrębowej ze zrębem na rybi ogon, z dachem siodłowym. Kościół neoromański pw. N.M.P., zbudowany w 1855 roku. Od 1946 roku kościół katolicki parafii w Chełmnie. Parafia w Wielkich Łunawach powstała dopiero w roku 1973. Przy kościele znajduje się piękna zabytkowa plebania z 1880 roku.

Sztynwag

We wsi drewniana chata mennonicka o konstrukcji zrębowej z około 1800 roku. Chałupa parterowa, z użytkowym poddaszem, częściowo podpiwniczona, na podmurówce z kamienia polnego. Część mieszkalna dwutraktowa z sienią na przestrzał. Okna w obramieniach ze szczycikami i okiennicami, dach pokryty częściowo eternitem, częściowo strzechą.

Galeria zdjęć

Sznych
kościół pw. św. Mikołaja

Sznych
stella mennonicka
przy kościele św. Mikołaja

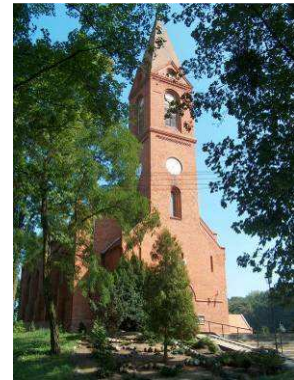
Brankówka
cmentarz mennonicki

Wielkie Łunawy
cmentarz mennonicki

Wielkie Łunawy
kościół

chaty mennonickie

Mały Rudnik

Brankówka

TRASA 2

Generała Hallera

Józef Haller von Hallenburg

ur. 13 VIII 1873 w Jurczycach k. Krakowa

zm. 4 VI 1960 w Londynie, z inicjatywy harcerzy jego prochy w 1993 roku wróciły do Polski i spoczęły w krypcie kościoła p.w. św. Agnieszki w Krakowie.

Generał broni Wojska Polskiego, legionista, harcmistrz, Przewodniczący ZHP, Prezes Komitetu PCK, działacz polityczny i społeczny, kawaler Orderów: Orła Białego oraz Virtuti Militari.

W 1903 r. żeni się z Aleksandrą Salą, w 1906 r. rodzi mu się syn Eryk. W roku 1922 wraz z żoną Aleksandrą i synem osiedlił się w majątku Gorzuchowo gdzie mieszkał do wybuchu II wojny światowej.

Zawsze cieszył się opinią patrioty i dobrego sąsiada. Często przebywali tu członkowie Związku Hallerczyków. Organizował dożynki, patriotyczne spotkania.

Polityk prawicowy, legionista. Generał broni Wojska Polskiego. Studiował w Wojskowej Akademii Technicznej w Wiedniu. Służył w armii austriackiej. Dowódca II Brygady Legionów podczas I wojny światowej. Po wojnie utworzył we Francji tzw. Błękitną Armię, na czele której objął w imieniu Polski Pomorze Gdańskie w 1920 r. Dowodził armią ochotniczą w czasie wojny polsko-bolszewickiej. Brał udział w walkach, w „Cudzie nad Wisłą”, gdzie odegrał znaczącą rolę w pokonaniu wroga. Poseł na sejm w latach 1920-27. Krytykował Józefa Piłsudskiego, a także Narutowicza po objęciu przez niego urzędu prezydenta. Został przeniesiony w stan spoczynku po przewrocie majowym w 1926 r. Współtwórca powstałego w 1937 Stronnictwa Pracy. Minister oświaty w rządzie Władysława Sikorskiego w latach 1940-43.

Trasa

km		miejsce	przebieg trasy
0,0	0,0	Camping Rudnik	Wyruszamy czarnym szlakiem (<i>ul. Spacerowa</i>) w kierunku zachodnim, po dojechaniu plaży 1,3 km skręcamy w lewo i wzdłuż jeziora jedziemy do Mniszka gdzie po 1,2 km skręcamy w prawo (<i>ul. Kujawska</i>), a za przejazdem kolejowym w lewo, dalej jedziemy drogą 55 w kierunku Stolna.
4,0	4,0	Pieńki Królewskie	Po prawej stronie kościół, za kościołem po 0,5 km skręcamy w lewo.
5,7	9,7	Wałdowo	Na rondzie kierujemy się do Sarnowa.
2,4	12,1	Sarnowo	Na rozwidleniu skręcamy w lewo do kościoła.
1,6	13,7	Góra św. Jana	Wracamy tą samą drogą 0,3 km i skręcamy w lewo w polną drogę. Po przejechaniu 1,3 km po prawej stronie na wzniesieniu grotę.
1,2	14,9	Gorzuchowo	Po dojechaniu do drogi 543 skręcamy w prawo i po 0,1 km powtórnie w prawo do dworku gen. Hallera. Wracamy do drogi 543 i skręcamy w lewo.
2,4	17,3	Działowo	Przez wieś przejeżdżamy prosto.
3,7	21,0	Błędowo	Przez wieś przejeżdżamy prosto.
2,5	23,5	Wiewiórki	Skręcamy w lewo.
5,2	28,9	Hanowo	Na końcu wsi skręcamy w prawo.
1,9	30,8	Piaski	Przy sklepie skręcamy w lewo. Jedziemy główną drogą w kierunku Grudziądza.
1,7	32,5	Linarczyk	Za wsią po 1,5 km skręcamy w lewo.
3,2	35,7	Camping Rudnik	Koniec trasy.

Miejscowości

Pieńki Królewskie

We wsi świątynia zbudowana w latach 1908-11 dla gminy ewangelickiej. Kościół z cegły, nieorientowany, w stylu neogotyckim, na planie prostokąta, zakończonego od strony zachodniej trójbocznym prezbiterium. Do południowo-zachodniego narożnika przylega kwadratowa zakrystia. W kościele nie ma kruchty. Dach dwuspadowy, kryty dachówką. Nad frontem wznosi się ośmioboczna stroma wieżyczka.

Wałdowo

Wyływ artezyjski znajduje się na terenie prywatnym (posesja nr 109).

Sarnowo

Wieś została założona przez Krzyżaków na początku XIII w. pod nazwą Szarno. Miejscowość należała do komturii starogrodzkiej. Po wojnie trzynastoletniej stała się królewszczyzną, a na początku XVI w. przeszła w ręce biskupów chełmińskich.

We wsi gotycki kościół z przełomu XIII/XIV w. Świątynia jest zbudowana z granitowych kamieni i w górnych partiach z cegły. Podczas wojen szwedzkich w XVII w. została uszkodzona, a jej naprawę zakończono około 1881 r. W końcu XIX w. od południowej strony do nawy dobudowano grobową kaplicę rodziny Działowskich w stylu neogotyckim, a od strony północnej po pożarze w 1938 r. dostawiono kaplicę p.w. św. Ojca Pio i zakrystię. Obecnie kościół funkcjonuje p.w. św. Marcina Biskupa z Tours. We wnętrzu wisi wotywna lampa ozdobiona trzema srebrnymi orłami podarowana przez gen. Józefa Hallera (*wspomógł również fundusz budowy marmurowych ołtarzy bocznych*). W kruchcie tablica poświęcona generałowi, który tu właśnie na placu przykościelnym co roku 3 maja odbierał wartość honorową.

W wewnętrznej ścianie kościoła zostały wmurowane tablice ku czci zamordowanych w Klamrach w 1939 r. obu miejscowych księży. Na południe od kościoła i cmentarza znajduje się średniowieczne grodzisko. We wsi stoją dwa nowe pomniki: św. Floriana oraz św. Krzysztofa.

Góra św. Jana

Przy drodze polnej z Gorzuchowa do kościoła parafialnego w Sarnowie, na tzw. „Górze św. Jana” generał ufundował w 1933 r. kamienną grotę z figurą Matki Bożej, z dużym dębowym krzyżem. Jak twierdzą starsi mieszkańcy tych okolic, gdy tylko J. Haller przebywał w swojej posiadłości, zawsze uczestniczył w nabożeństwie majowym odprawianym w grocie. Zniszczona w czasie II wojny światowej - zrekonstruowana w 2002 roku.

Gorzuchowo

Z wsią w okresie międzywojennym bardzo silnie związany był gen. Józef Haller, który po przejęciu w 1920 r. na mocy Traktatu Wersalskiego obszaru województwa pomorskiego (*w tym Gorzuchowa*) na czele dowodzonej przez siebie tzw. Błękitnej Armii zdecydował się na zakup dworu i ziemi na terenie wsi. Generał nabył resztówkę po parcelacji majątku Karola Reichela o powierzchni 394 ha (*Po części zakup i prezent hallerczyków amerykańskich*). Gen. Haller mieszkał w dworku po zakończeniu triumfalnego pochodu przez Pomorze od 1922 r. aż do wybuchu wojny. Kilka lat temu mieścił się tam magazyn nawozów sztucznych, a obecnie mieszkania komunalne.

We wsi zachowały się pamiątki po mieszkającym tu gen. Hallerze. Oprócz dworu i resztek parku zachowała się także kapliczka św. Andrzeja Boboli ufundowana przez generała w 1936 r. stojąca na skrzyżowaniu szosy i polnej drogi do Sarnowa.

2 IX 1939 r. samoloty Luftwaffe zbombardowały stojący na stacji pociąg ewakuacyjny z Grudziądza do Torunia. Zginęło 39 osób. Ich szczątki spoczywają na cmentarzu w Sarnowie, a w głębokim parowie na zachód od stacji kolejowej znajduje się pomnik, upamiętniający to zdarzenie.

Piaski

Dawny kościół ewangelicki obecnie kościół filialny Matki Boskiej Królowej Polski, zbudowany w 1900 r. ceglany w stylu neogotyckim.

Galeria zdjęć

Pieńki Królewskie
kościół p.w. św. Andrzeja
Boboli

Sarnowo
kościół p.w. św. Marcina
Biskupa z Tours

Sarnowo
lampa wotywna w kościele

Góra św. Jana
Grotta Matki Bożej

Góra św. Jana
Grotta Matki Bożej

Gorzuchowo
kaplica św. Andrzeja Boboli

Gorzuchowo
dworek gen. Hallera

dawniej

obecnie

Piaski
kościół p.w. Matki Boskiej
Królowej Polski

TRASA 3

Zakonu Krzyżackiego

W 1234 roku Krzyżacy podrobili przywilej datowany na rok 1230 zwany od rzekomego miejsca wystawienia kruszwickim. Mocą tego przywileju Książę Konrad prócz ziemi chełmińskiej nadał im rzekomo na własność całe Prusy. Tym samym, dał im postawę prawną do zorganizowania tam państwa. Papież ogłosił Prusy lennem papieskim (1243) przez co dokonano się ostatecznie utrwalenie podstaw prawnych.

W wieku XIII, w Ziemi Chełmińskiej, większość ziemian stanowiła szlachta polska. Była ona systematycznie ograniczana przez Zakon w swoich prawach i przywilejach.

Za czasów Wielkiego Mistrza - Konrada von Jungingena, Krzyżacy oszołomieni potęgą i powodzeniem dopuszczali się nadużyć na poddanych. Nikt nie był pewien spokojnego posiadania swojego mienia ani nie miał obrony w razie krzywd i gwałtu.

24 lutego 1397 przez braci Mikołaja z Ryńska i Jan z Pułkowa oraz Fryderyk i Mikołaj z Kitnowa założyli Towarzystwo Jaszczurcze, którego jednym z celów był obowiązek wzajemnej pomocy przeciw każdemu, kto by gnębił lub krzywdził któregoś z członków Towarzystwa. Najwięcej członków było z okolicy Grudziądza i Radzyna.

Gdy w ostatniej fazie bitwy pod Grunwaldem padł Wielki Mistrz Ulrich von Jungingen i prawie cały kwiat rycerstwa zakonnego, gdy do niewoli dostali się książę szczeciński Kazimierz i książę oleśnicki Konrad Biały, którzy to walczyli po stronie krzyżackiej, Mikołaj z Ryńska opuścił chorągiew Ziemi Chełmińskiej, dając znak kapitulacji. Zdaniem władz Zakonu decyzja ta była przedwczesna. Mikołaj został przez Krzyżaków okrzyknięty zdrajcą. Zmuszony do ucieczki zbiegł do ówczesnej Polski.

Po bitwie, gdy Zakon odzyskał oddech i zaczął wypierać polskie załogi z Prus Krzyżackich, zaczęły się prześladowania członków Towarzystwa Jaszczurczego. W maju 1411 roku wójt z Lipieńka, zaprosił Mikołaja na ucztę. Podczas zabawy nakazał swoim ludziom podstępnie złapać i związać Ryńskiego.

Po czterech dniach więzienia, Wielki Mistrz Krzyżacki, nakazał ściąć Mikołaja z Ryńska, na rynku głównym Grudziądza, na oczach gawiedzi.

Towarzystwo Jaszczurcze istniało do 1466 roku. Po zawarciu drugiego pokoju toruńskiego przestało istnieć, gdyż został zrealizowany główny cel ich działalności. Ziemia Chełmińska została przyłączona do Polski.

Trasa

km	miejsce	przebieg trasy
0,0	0,0	Camping Rudnik
		Wyruszamy w kierunku wschodnim, po 1,6 km skręcamy w prawo w ul. Miłoleśną.
4,6	4,6	Piaski
		Dalej jedziemy pod górę mijając Turznice.
5,4	10,0	Dębieniec
		Za wsią skręcamy w lewo. Drogą 543 przez Zielnowo jedziemy do Radzyna.
7,9	17,9	Radzyń Chełmiński
		Po zwiedzeniu kościoła i zamku kierujemy się w stronę Grudziądza. Po 1,0 km od zamku skręcamy w prawo w drogę 538. Po 1,9 km skręcamy w prawo do Kitnowa.
4,7	22,6	Kitnowo
		Wracamy do drogi 538 i skręcamy w kierunku na Mełno.
6,1	28,7	Mełno
		Na skrzyżowaniu przed wsią Obelisk Pokoju Mełneńskiego, skręcamy w prawo do pałacu. Następnie wracamy do skrzyżowania, przez które przejeżdżamy prosto.
5,1	32,8	Okonin
		Po dojechaniu do drogi 534 skręcamy w prawo i dojeżdżamy do kościoła.
3,1	35,9	Pokrzywno
		Drogą 534 w kierunku Grudziądza jedziemy do ruin zamku w Pokrzywnie.
6,2	42,1	
		Jedziemy w kierunku Grudziądza aż do ronda Skalskiego, gdzie skręcamy w lewo w ul. Miłoleśną, po 1,7 km skręcamy w prawo do Rudnika.
3,6	45,7	Camping Rudnik
		Koniec trasy.

Miejscowości

Dębieniec

Pierwsza wzmianka o wsi w 1173 r. We wrześniu 1628 r. pod Dębieniem doszło do potyczki pomiędzy wojskami szwedzkimi i polskimi, zakończonej zwycięstwem Polaków.

Pałac neorenesansowy wzniesiony w latach 1861-64; park krajobrazowy z 2 połowy XIX w.; dawna kaplica pałacowa św. Wawrzyńca z lat 1862-68 usytuowana na wyspie na stawie oraz grodzisko późnośredniowieczne.

Radzyń Chełmiński

Radzyńska warownia zaliczana była do grupy największych i najlepiej umocnionych w całym Państwie Krzyżackim. Zachowała się część zamku z 2 kwadratowymi wieżami oraz część obwarowań imponujące ruiny zamku krzyżackiego (siedziba komturii), o tyle cenne, że niezniekształcone późniejszymi przebudowaniami i rekonstrukcjami. W roku 1397 w Radzynie założono Towarzystwo Jaszczurcze.

Wznoszony od końca XIII wieku do lat trzydziestych XIV wieku, od 1466 roku siedziba polskich starostów, zniszczony w XVII w., częściowo rozebrany w XVIII i XIX wieku. Gotycki, ceglany na planie kwadratu o boku 52 m, z dziedzińcem krużgankowym. Zamek flankowały 36-metrowej wysokości kwadratowe wieżyczki, zbudowane na jego narożnikach i zwieńczone krenelażem oraz murowanymi piramidkami. W północno-zachodnim narożu dziedzińca wznosiła się potężna wieża ostatniej nadziei.

Zachowane częściowo piwnice, trzy główne sale piętra, w tym kaplica. Ruiny są udostępnione zwiedzającym. Z wieży zamkowej roztacza się piękny widok na okolicę.

Drugim cennym zabytkiem Radzyna Chełmińskiego jest kościół św. Anny - gotycki, ceglany o ścianach bogato zdobionych białą tynkowanymi blendami, jednonawowy. Budowany i rozbudowywany od około 1310 do około 1600 roku.

Mełno

Pod koniec XVI wieku Mełno przeszło w ręce zamożnych polskich rodzin. Kolejno Rudnickich, Czapskich a nawet (*na krótko*) Radziwiłłów, od 1830 r. posiadłość przejął pruski urzędnik Bieler.

Wybudowano kolejno: murowany dworek a w XIX w. zbudowano na wzór małego zamku angielskiego pałac, wokół którego założono park na powierzchni 10 ha z trzema stawami. Zasadzono rzadkie okazy drzew, większość rośnie do dziś. Wśród nich dąb o obwodzie blisko 5 m.

27 IX 1422 r. nad Jeziorem Mełneńskim król Władysław Jagiełło w imieniu Polski i Litwy podpisał z Zakonem Krzyżackim pokój, na mocy, którego krzyżacy zmuszeni byli opuścić lewy brzeg Wisły i zburzyć zamek w Nieszawie - to wydarzenie upamiętnia obelisk.

Okonin

Pierwszy kościół pochodzi z początku XIV w. Podczas pierwszej wojny szwedzkiej w latach 1626-29, został zniszczony. Odbudowano go około 1640 r. dzięki fundacji Jana Działyńskiego. Z tego okresu pochodzi obecny wygląd świątyni. Obecne wezwanie kościoła św. Kosmy i Damiana utrwaliło się dopiero w 1667 r. Podczas prac renowacyjnych w latach 1716-18 we wnętrzu wykonano polichromie.

W wyposażeniu kościoła znajduje się późnorenesansowy ołtarz główny, przekształcony w latach 1716-18 oraz dwa barokowe ołtarze boczne z początku XVIII w. Manierystyczna ambona i chrzcielnica pochodzą z tego samego okresu, co ołtarz główny. Granitowa kropielnica jest najprawdopodobniej średniowieczna, oraz dzwon odlany w 1641 r.

Pokrzywno

Zamek w Pokrzywnie należy do najstarszych krzyżackich założeń obronnych na ziemi chełmińskiej. W jego rzucie widoczna jest zależność od warunków topograficznych i rozplanowania wcześniejszego grodu. Budowlę wzniesiono na wzgórzu, otoczonym z trzech stron wodami rzeczki Maruszy i wąskiego strumienia. Wzgórze sąsiadowało z traktem prowadzącym z pobliskiego Radzyna do Grudziądza

Gród drewniany nazywany Copriven, stał tutaj już w 1222 r., a rządził na nim biskup Chrystian, który otrzymał warownię od księcia Konrada Mazowieckiego.

W 1231 r. Pokrzywno przejęli Krzyżacy i wybudowali zamek, który nazwali Engelsburg (Anielski Zamek). Pierwsi zakonnicy osiedli tutaj kilka lat później, o pierwszym zaś komturze źródła wspominają w 1278 r. i z tego mniej więcej okresu pochodzi murowana warownia.

Obecnie teren prywatny i prawie całkowicie zniszczony.

Galeria zdjęć

Dębieniec
kaplica

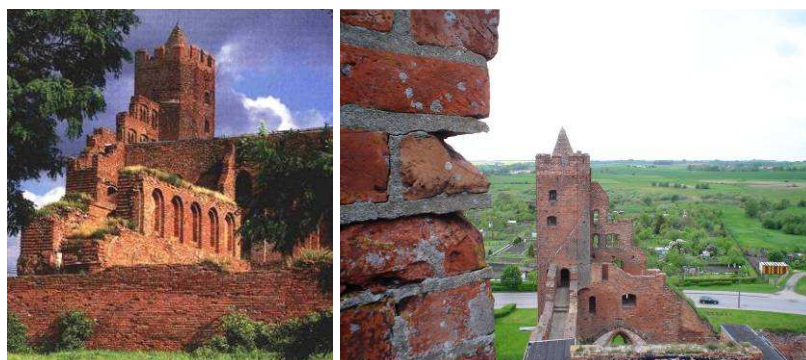
Dębieniec
pałac

Radzyń Chełmiński
zamek

Radzyń Chełmiński
zamek

Radzyń Chełmiński
kościół

Mełno
pałac

Mełno
obelisk Pokoju Mełneńskiego

Okonin
kościół

Pokrzywno
ruiny zamku

TRASA 4

Twierdzy Grudziądz

Po pierwszym rozbiórze Polski w 1772 r. król Fryderyk II nakazał wzniesienie budowli fortecznej pod Kwidzynem. Wylewy Wisły przez dwa kolejne lata niszczyły to, co zostało wybudowane. Zrezygnowano więc z tego pomysłu i plac budowy przeniesiono na północ od Grudziądza.

Od tego momentu możemy mówić już o rzeczywistej historii i legendzie Cytadeli grudziądzkiej. Plan twierdzy powstał w krótkim czasie, bo w kwietniu 1776 r., a oficjalne prace budowlane rozpoczęto już 6 czerwca tego samego roku. Opracowania planów oraz nadzór nad ich realizacją powierzono doświadczonemu w pracach fortyfikacyjnych kapitanowi Paulowi von Gontzenbachowi.

Plan Cytadeli oparty został na połowie regularnego ośmiokąta. Centrum tego założenia był dziedziniec otoczony wałami a od strony Wisły zamknięty przez Wielki Magazyn.

W odróżnieniu od innych twierdz pruskich forty grudziądzkie były budowane „oszczędnościowo”, nie miały murowanych stoków ani głębokich fos bronionych kaponierami. Było to zresztą zgodne z panującymi wówczas najnowszymi trendami. Fosi były suche, otoczone kratą forteczną, z gęstą siecią drutu kolczastego. Obrona fosi była czołowa ze stanowisk na wale fortecznym. Na szczycie wału umieszczano także charakterystyczne ślimakowe stanowiska obserwacyjne z ocynkowanej blachy. Dużą wagę przykładano do maskowania, forty były praktycznie niewidoczne od przedpola.

Głównym typem obiektów były tzw. forty piechoty, zaopatrzone w duży schron główny i wartownie wbudowane w otaczający wał. Jedynie obiekty Księżych Gór ukształtowano na kształt tzw. fortów rozproszonych, typowych dla niemieckiej szkoły fortyfikacyjnej końca XIX wieku.

FORTY - polska nazwa z okresu międzywojennego

Strzemięcín - Fort Kniaziewicza

Miejski Lasek - Fort Chłapowskiego

Gać - Fort Dembińskiego (*całkowicie zburzony*)

Tuszewo - Fort Bema (*całkowicie zburzony*)

Wielka Księża Góra - Fort Dąbrowskiego

Mała Księża Góra - Fort Łukasińskiego

Dąb - Fort Jabłonowskiego

Tarpno - Fort Sowińskiego

Świerkocin - Fort Prądyńskiego

Nowa Wieś - Fort Dwernickiego

Parski - Fort Czarneckiego

Kluczową rolę w systemie obrony odgrywały umocnienia na Wielkiej Księżej Górze. Był to zdecydowanie najpotężniejszy fort na wschodnich granicach Cesarstwa Niemiec, zaopatrzone w liczne elementy pancerne. Całość systemu obrony twierdzy uzupełniały baterie artylerii, z których dwie były zaopatrzone armaty 105 mm w wieżach zbliżonych do wież okrętowych.

W 1807 r. Cytadela w Grudziądzu, jako jedyna twierdza pruska, wytrzymała roczną blokadę wojsk napoleońskich. Załogą dowodził wówczas generał Wilhelm de Courbiere. Straty wśród żołnierzy broniących Cytadelę były wysokie, mimo niewielkiego natężenia walk. W chwili rozpoczęcia blokady załoga liczyła 5907 ludzi, natomiast w momencie jej zakończenia składała się z 3390 żołnierzy. Spory odsetek wśród żołnierzy broniących Cytadelę stanowili Polacy. To właśnie oni w większości dezercerowali z szeregów pruskich, często dołączając do jednostek dowodzonych przez polskich oficerów oblegających Cytadelę lub prowadzących działania po drugiej stronie Wisły. W końcowym rozrachunku liczba dezercerów sięgnęła aż 827 ludzi.

Po doświadczeniach blokady w 1807 r., kiedy okazało się, że Cytadela nie posiada odpowiedniego zabezpieczenia od strony Wisły, postanowiono na jej lewym brzegu wybudować trzy lunety ziemne i jeden szaniec, od 1814 r. zwany szańcem Courbiere'a. Przy budowie tego obiektu prace trwały aż do 1858 r.

W 1872 r. Cytadelę rozbrojono, przeznaczając jej rolę koszarową i ćwiczebną. Część obiektów po tym roku została uszkodzona w wyniku ćwiczeń artylerzystów i minerów.

Wkrótce okazało się, że wartość obronna miasta jest duża, tym co przeważało o powstaniu rozbudowanego systemu obronnego była budowa mostu kolejowo-drogowego w latach 1876-79.

Wojskowi doszli do wniosku, że jest tu idealne miejsce na budowę magazynów dla wojsk pruskich w przyszłym konflikcie z Rosją. W 1889 roku zapadła decyzja budowy wokół miasta zespołu umocnień.

Pierwsze budowle wzniesiono na Księżych Górach i Strzemięcinie. Następnie rozpoczęto prace nad fortem Tarpno, mającym blokować drogi na Malbork i Olsztyn oraz fortami Miejski Lasek i Gać, blokującymi drogę na Warszawę. Miasto otrzymało także osłonę od strony północnej i północno-wschodniej, gdzie wybudowano: forty Świerkocin, Nowa Wieś, Parski, oraz fort Dąb - przy szosie na Olsztyn.

Z chwilą przejścia miasta i Twierdzy w 1920 roku przez władze polskie, fortyfikacje grudziądzkie przedstawiały sobą opłakany stan. Wycofujące się oddziały pruskie wywiozły praktycznie całe wyposażenie, a w wielu obiektach zdemontowano nawet okablowanie elektryczne.

W trakcie kampanii wrześniowej, jedynie budowle Księżych Gór i schrony linii Osy, wzięły udział w działaniach wojennych.

Trasa

km		miejsce	przebieg trasy
0,0	0,0	Camping Rudnik	Wyruszamy ulicą Zaleśną na wschód, po przejechaniu 0,4 km skręcamy w lewo w leśną drogę (ul. Konarskiego) i jedziemy prawie 3 km prosto.
3,3	3,3	Fort Miejski Lasek	Ok. 150 m przed obwodnicą Grudziądzka skręcamy w prawo, po kilkudziesięciu metrach po prawej stronie widoczne bunkry. Dalej jedziemy prosto.
1,1	4,4	Bateria Leśny Dwór	Po przejechaniu ronda tuż przed szkołą (po 300 m) skręcamy w lewo do lasu, aby po kolejnych 300m dojechać do baterii. Dalej kierujemy się na północny wschód.
2,6	7,0	ul. Lotnicza ul. Waryńskiego	Po dojechaniu do ul. Parkowej skręcamy w lewo, następnie na rondzie w prawo w ul. Lotniczą, którą cały czas jedziemy mijając kolejne rondo, po przejechaniu przez podwójny przejazd kolejowy skręcamy w prawo.
2,2	9,2	ul. Waryńskiego ul. Lipowa	Jedziemy prosto, a na rondzie skręcamy w prawo i tą ulicą jedziemy aż do skrzyżowania. Tu skręcamy w lewo.
2,3	11,5	Fort Dąb	Ulicą lipową jedziemy aż do ul. Paderewskiego, tu skręcamy w prawo i po 100 m znowu w prawo, aby po kolejnych 150 m dojechać do fortu.
1,9	13,4	Fort Tarpno	Wracamy do ul. Paderewskiego, skręcamy w lewo a następnie w prawo w ul. Kasztanową. Po dojechaniu do drogi 55 skręcamy w prawo i po 150 m w lewo w ul. Klonową przy której po lewej stronie w kąpie drzew jest fort.
3,6	17,0	Cytadela	Dalej jedziemy ul. Kasztanową i po 150 m skręcamy w lewo. Po dojechaniu do ul. 18 Pułku Ułanów skręcamy w lewo. Po pokonaniu sporego podjazdu skręcamy w prawo i dojeżdżamy do Cytadeli.
1,9	18,9	Góra zamkowa	Wracamy ul. Czwartaków i skręcamy w prawo. Po zjechaniu w dół ul. Jagiełły wjeżdżamy na ul. Nadgórną a następnie ulicą Zamkową dojeżdżamy do ruin zamku i dalej na starówkę
0,4	19,3	Starówka	Po zwiedzeniu starówki ulicą Spichrzową mijamy Bramę Wodną aby po dojechaniu do ul. Portowej skierować się wzdłuż Wisły szlakiem rowerowym R1. Który będziemy jechać 4,5 km aż do ul. Zachodniej gdzie skręcimy w prawo, aby po 0,5 km (na wysokości Straży Pożarnej) dojechać do fortu.
5,5	24,8	Fort Strzemięcin	Ulicą Strażacką zjeżdżamy w dół aż do ronda, na którym skręcamy w prawo (szlak R1) mijamy kolejne rondo i po kilkuset metrach skręcamy w lewo w ul. Jeziorną.
2,0	26,8	ul. Jeziorna	Ulicą Jeziorną a następnie Spacerową (leśna droga) dojeżdżamy do campingu.
1,8	28,6	Camping Rudnik	Koniec trasy.

Forty

Fort Las Miejski

Fort z okresu przełomu XIX/XX wieku. Sam budynek koszarowy ma 3 metrowej grubości stropy i 2,5 metrowej grubości ściany zewnętrzne, stanowiące wystarczające zabezpieczenie przed ostrzałem artyleryjskim. Schron ten mógł pomieścić, jak właściwie każdy grudziądzki fort około 240-280 żołnierzy.

Pełnił on rolę fortu dowodzenia dla południowego odcinka obrony miasta Grudziądza i dlatego posiadał rozbudowaną radiostację i łącznicę telefoniczną. Fort tylko raz był wykorzystany bojowo w latach 1944-45.

Bateria Leśny Dwór

Dobrze zachowana. Brak wież armatnich a także kopuły obserwacyjnej na lewym skrzydle (*miejsce to jest wysadzone*). Otwarte stanowisko obserwacyjne - w niewielkim oddaleniu od korpusu baterii - dobrze zachowane. W poprzecznicach unikalne w twierdzy grudziądzkiej zasłony pancerne, ocalałe z powodu uprzedniego zamurowania. Bateria dostępna do zwiedzania.

Fort Dąb

Fort wybudowany ok. 1907 roku. Stanowił wypełnienie luki między Księżymi Górami a Kępą Forteczną. Był usytuowany bezpośrednio za jeziorem Tarpno. Schron piechoty miał strukturę żelazobetonową, ale słabszą w porównaniu ze zbudowanymi uprzednio schronami. W wale usytuowane były 3 wartownie.

Stan zachowania fortu jest dobry, można go zwiedzać. Schron główny w dobrym stanie, ale bez drzwi i okiennic stalowych. Jako jedyny spośród schronów pierścienia wewnętrznego był przystosowany do obrony własnej - przez wystającą przed fasadę schronu latrynę tworzącą rodzaj kaponier. Strzelnice do ognia czołowego ochraniały też wejścia do schronu.

Fort Tarpno

Obiekt ten jest dobrze zachowany, wały ziemne, w których znajdują się cztery wartownie dla 12 żołnierzy każda, są tylko minimalnie uszkodzone przez wchodzące na nie działki. Wewnątrz wałów, jak w innych fortach znajduje się schron koszarowy, który godny jest zwiedzenia ze względu na minimalny stopień dewastacji, z boniowaniami wokół okien i drzwi, nadającymi tej budowli raczej charakter budynku mieszkalnego, niż szaroburego betonowego bunkra znanego z filmów o II Wojnie Światowej.

Cytadela

Założenia twierdzy grudziądzkiej reprezentują ogromną różnorodność form stosowanych w rozmaitych systemach obronnych (*włoskim, staroniemieckim, holenderskim, francuskim*), a przede wszystkim nowoholenderskim. Cytadela stanowi wartościowy przykład sztuki fortyfikacyjnej XVIII wieku, mimo że część jej założeń uległa zniszczeniu lub została przekształcona. Ze względu na walory architektoniczne, wielkość i stan zachowania jest atrakcyjnym obiektem turystycznym, co zauważono już w latach międzywojennych, zachęcając do jej oglądania.

Grudziądzka Cytadela - pełniła też w przeszłości rolę więzienia politycznego. Osadzono tu 249 żołnierzy Powstania Listopadowego, którzy odmówili powrotu do Rosji.

W okresie Wiosny Ludów w kazamatach twierdzy znalazł się m.in. polski patriota Natalis Sulerzyski.

W okresie Powstania Styczniowego na Cytadelę odstawiano schwytych przez władze pruskie emisariuszy i podejrzanych o zamiar wstąpienia w szeregi powstańców.

W czasie I wojny światowej w twierdzy internowano wziętych do niewoli oficerów Ententy.

W pierwszych miesiącach po odzyskaniu niepodległości pojawił się niefortunny pomysł zrównania Cytadeli z ziemią. Na szczęście nigdy go nie zrealizowano, a na Cytadeli osiadł 18 Pułk Ułanów Pomorskich.

Fort Strzemięcín

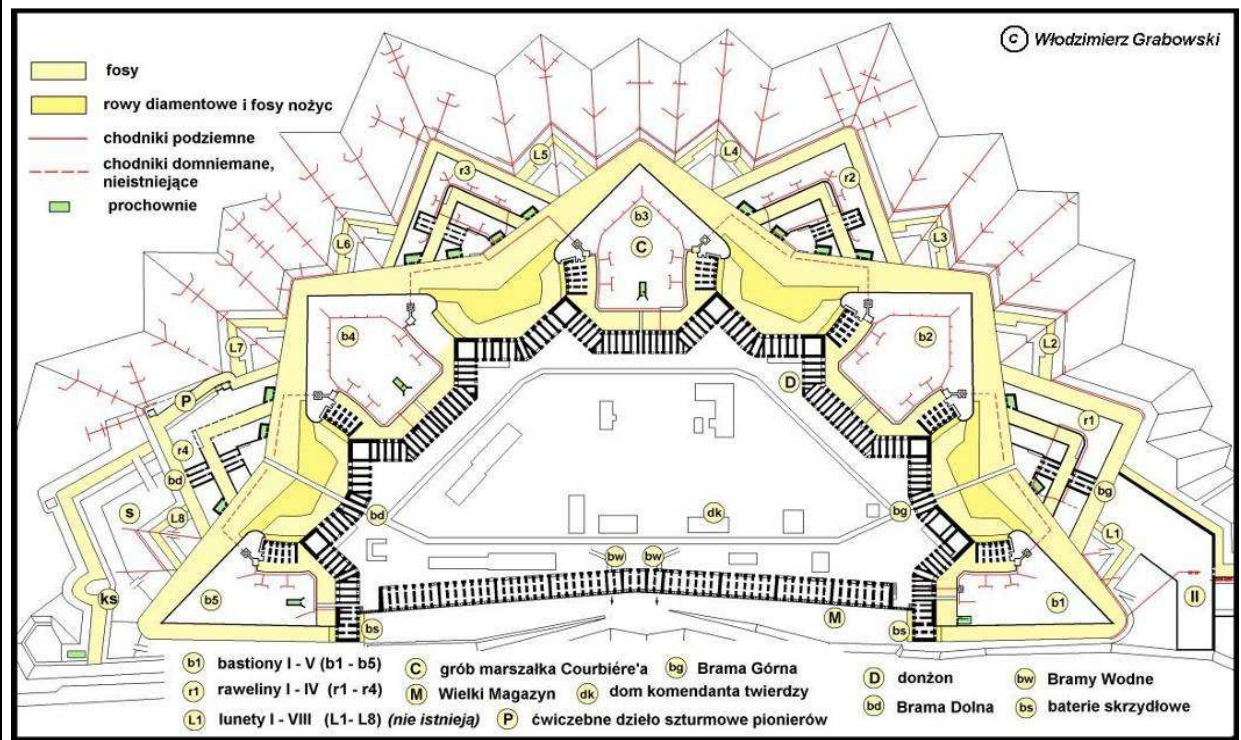
Na wysokim brzegu Wisły w pobliżu nieistniejącego obecnie folwarku Strzemięcín, pod koniec XIX wieku rozpoczęto zakrojone na szeroką skalę prace fortyfikacyjne. Powstające obiekty miały zabezpieczyć podejście lądowe i wodne do miasta od strony południowej. Jako pierwszy powstał ceglano-ziemny fort, obecnie w stanie postępującej ruiny. W jego najbliższej okolicy znajdują się wartownie, z których tylko dwie zachowały się w całości. Fortyfikacje strzemięcínskie były wykorzystane bojowo tylko raz, w 1945 roku. Wtedy to niemiecka załoga pod dowództwem kapitana Friedhausena, składająca się z 8 oficerów i 102 żołnierzy, przez kilka dni, będąc w okrążeniu, stawiała opór wojskom sowieckim, aż do wyczerpania amunicji. Kompleks strzemięcínski jest jednym z najstarszych i największych z budowli tego typu w okolicach miasta. Fort znajduje się przy obecnej ul. Zachodniej.

Galeria zdjęć

<p>Fort Las Miejski</p> 	<p>Leśny Dwór bateria półpancerna</p> 	<p>Fort Dąb</p>
<p>Fort Tarpno</p> 	<p>Kamień pamiątkowy z datą budowy twierdzy 7 czerwca 1776 r.</p> 	<p>Cytadela z lotu ptaka</p>

Cytadela plan

Opracował Grzegorz Rakowiecki